

A munka szervezete az árutermelő társadalomban.

— Második és befejező közlemény. —

III. Kapitalisztikus munkaszervezet.

Egy adott földdarabon, a mezőgazdasági ismeretek adott állása mellett nem lehet korlátlan mennyiségű tápszert termelni; ha fokozatosan szaporítjuk a földre fordított munkát: csak bizonyos határon belül számíthatunk arra, hogy a termés is megfelelően szaporodni fog, azon túl már csekély lesz, s a munka többletével nem lesz arányban a termés szaporulata. A csökkenő földhozadék törvényének erejénél fogva a tápszerek nem tartoznak azon jószágok közé, amelyeknek mennyiségét munka által korlátlanul lehet szaporítani. Ehhez képest előállhat (s az emberiség történelmében még eddig majdnem állandó volt) a népesség olyan elszaporodása, hogy azon a területen, melyet a társadalom elfoglal, a termelő munka már nem képes a társadalom összes tagjainak történelmileg kifejlődött táplálékigényeit kielégíteni. Ha ez a helyzet egy árutermelő társadalomban áll elő: hatása abban nyilvánul, hogy a nép általános táplálékát alkotó terménynek (az európai társadalomban a gabonának) csereértéke emelkedik, mivelhogy a tényleg termelt készletek nem elégítik ki az általános szükségletet. S a csereértéknek ez a többlete tartósan megmarad, mert hiszen a termelés kiterjesztésének természeti korlátok állják útját. Ilyen viszonyok közé helyezkedve (ami könnyű, mert épen a mai társadalomban uralkodnak ilyen viszonyok) tegyük föl, hogy egy métermázsza gabona termelése, átlagos jószágú földön, átlagos jószágú munkaeszközökkel, ugyanannyi munkába kerül, mint két aranyérem termelése; ámde ugyanezen gabonamennyiség csereértéke 3 arany. Tehát a fogyasztónak egy métermázsza gabonáért nagyobb munkaáldozatot kell odaadnia ellenérték gyanánt, mint amekkorának árán a gabona tényleg termeltetett. Két arany helyett három aranyat kell

érte fizetnie. A gabona három aranynak megfelelő csereértékéből 2 arany minden bizonnyal olyan munkaáldozatot fejez ki, melyet a gabona termelése tényleg fölemésztett; tehát a csereértéknek ezt a részét bátran munkaértéknek nevezhetjük. De ha ezt a munkaértéket levonjuk a gabona tényleges csereértékéből, abból még marad egy akkora rész, mely egy aranyban foglalt munkamennyiségnek felel meg. Következésképpen a szóban forgó gabonamennyiség 3 aranyat kitevő csereértékéből 1 arany csak névleges munkaáldozatot fejez ki, melyet tényleg senki sem hozott meg, s amelynek díjazására a fogyasztót csupán ki nem elégített szükséglete kényszeríti. A gabona csereértékének ezt a részét tehát szükség-értéknek fogjuk nevezni. Szükség-érték természetesen nem csupán a gabona, de más árúk csereértékében is tartósan fölléphet, ha az illető árúk szaporítása munkával le nem győzhető korlátokba ütközik.

Ha a kapitalisztikus gazdaságszervezetet meg akarjuk érteni: nem nélkülözhetjük a munkaérték és a szükségérték fogalmának elhatárolását. De menjünk tovább.

Midőn az összesség a tápszer szükség-értékét megfizeti: a tápszer termelőjének külön prémiumot ad azon az ellenértéken fölül, melyet ez munkája által tényleg megszolgált. Ha valamely más, korlátlanul szaporítható árú iránt nőne a szükséglet: a csereérték emelkedése egész sereg termelőt csődítene az illető termelőágba, akiknek versenye azután csakhamar leszállítaná a csereértéket és eltüntetne minden külön prémiumot. A jelen esetben ez nem történhetik, mert a tápszerek termeléséhez föld kell, amelynek mennyisége korlátozott és minden használható darabja el van foglalva. Es így a gabona-termelők háborítlanul élvezik minden mázsa gabona után a fogyasztók által fizetett szükség-értéket, melyhez munka nélkül jutottak. Ez a jövedelem biztosabb minden másnál, mert a tápszer a legfőbb szükséglet tárgya, s így nélkülözhetetlen.

Amint ebből látszik: már maga a tápszerekben való szükség megbontja a tiszta csereviszonyt és idegen elemet hoz be a cseregazdasági szervezetbe. A csere minőleges széjjelosztás, ámde a fogyasztó, midőn táplálékot vásárol, a tényleg munkából keletkezett csereértéken kívül egy darab szükségértéket is magához vált, s ezért a névleges, munka nélkül keletkezett értékért egy darab valóságos, fáradsággal megszolgált értéket ad oda. Szóval itt egyoldalú szolgáltatás történik, csere alakjában; mennyileges szétosztás a minőleges széjjelosztás köntösében.

De ez még csak az egyik neme azon mennyileges széjjelosztásnak, melyet a tápszerekben való szükség az árútermelő társadalomban létrehoz. Van még egy másik is.

A tápszerek termeléséhez egyrészt munkaerő, de másrészt föld kell; munkaereje van minden normális embernek, de földje nincs mindenkinek. Következésképpen csak az részesülhet a tápszerek szükség-értékével járó mennyileges széjjelosztás előnyeiben, csak az élvezheti a velejáró munkátlan jövedelmet, akinek földje van. S így ez a munkátlan jövedelem a föld birtokához fűződik, mely már magában biztosítja azt a szerencsés birtokos számára, habár ez talán soha nem is vett

kapát-kaszát a kezébe. A föld birtokával járó munkátlan jövedelem különös, az összesség—táplálék-ínségéből eredő használati értéket kölcsönöz a földnek — földet nem lehet táplálék termelésének céljára ingyen kapni — csupán az kaphat földet, aki annak csereértékét megfizeti. Persze, amennyiben a földet senkisé semmelte, amennyiben semmi munka nincs benne: a föld csereértéke tisztán szükségérték.

Okokból, melyek szintén a táplálékhiányból folynak* a termelőföld nagyobb, sőt helyenként túlnyomó része nem olyan egyéneké, kik maguk művelik, hanem nagybirtokosoké, kik csupán jövedelmét élvezik, s a művelést másokra bízzák.

S így a tápszerekben való hiány, mint a föld jövedelmező voltának s ehhez képest a föld magántulajdonának okozója: a dolgozó nép egy nagy részét elválasztja a földtől, s így a szabad és önálló tápláléktermelés lehetőségétől. S ezen az úton a tápszerhiány az árútermelő társadalom kebelében a dolgozó embernek egy sajátos típusát hozza létre: a proletárt, aki személyére nézve szabad ugyan, de épen az élet forrásától, a táplálékot adó földtől van elválasztva.

Természetes, hogy ott, ahol a termőföld nagyobb részét nagybirtokok foglalják el: a dolgozó nép egészéhez arányítva sokkal nagyobb a proletariátus, mint ott, ahol inkább a kisbirtok a túlnyomó.

Egymagában a föld magántulajdona még nem hozna létre tökenyereséget és kapitalizmust, ha nem egészítené ki a tápszerhiány egy másik következménye.

Aki termelni akar, annak kettőre van szüksége: munkaeszközre, továbbá egy bizonyos élelmiszerkészletre, mely elegendő legyen az ő munkarejének föntartásához a termelés egész ideje alatt. Különösen az utóbbi nélkülözhetetlen a termeléshez, mert munkaeszközöket előteremthetünk, ha élelmiszerünk van. Ámde azon árútermelő társadalomban, hol a tápszertermelés — természeti korlátok közé szorulván — nem képes az összességnek történelmileg kifejlődött táplálék-szükségletét kielégíteni: már magánál e ténynél fogva nem lehet annyi tápszer, amennyi az egész dolgozó népnek egész esztendőn át munkaképes állapotban való tartásához szükséges volna. A dolgozó és teljes mértékben élelmezett néptömegén kívül fönmarad egy tartaléksereg, melynek már csak hiányos táplálék jut, oly hiányos, hogy ilyen táplálkozás mellett már nem lehet munkát végezni. De egyéb élelmiszer (ruha, lakás), valamint munkaeszköz sem jut mindenkinek, mert korlátozott lévén a tápszerek mennyisége: nem jut elegendő munkás munkaeszközök, valamint a dolgozó nép számára való ruhák, lakások s egyéb élelmiszerek termelésére. Amihez nagy mértékben hozzájárul, hogy a nagyobb földbirtokosok, kik épen az összesség táplálék-ínségéből folyólag munkátlan jövedelmet élveznek, sok munkaerőt kötnek le személyes szolgálatukra és fényűzési tárgyak készítésére. A kapitalizmus nagyobb fejlettségével a nagyjövedelmű kapitalisták maguk is hozzájárulnak ehhez a pazarláshoz.

* A földbirtoknak úgy gazdasági, mint katonai koncentrációját a tápszerek termelésének a szükséglet mögött való elmaradására (s így a csökkenő hozadék törvényre) lehet visszavezetni.

A közvetítő okoktól eltekintve, tény az, hogy amely árútermelő társadalomban a tápszerek termelése korlátozást szenved: ott a munkaeszközök, nyersanyagok és élelmiszerkészletek mennyisége nem elegendő annyi jószág termelésére, amennyi az összesség meglévő szükségleteinek kielégítésére elegendő volna. E tény erejénél fogva a munkaeszközök, nyersanyagok és élelmiszerkészletek — mint termelés céljaira szolgáló jószágok — szükségértéket nyernek.

Ez a szükségérték nem úgy nyilatkozik meg, mint a tápszerek azon szükségértéke, melyből a földbirtokos az ő munkátlan jövedelmét, a földjáradékot meríti. A tápszerek ezen szükségértéke, a földjáradék forrása, akkor jut érvényre, mikor a tápszerek más árúk ellenében kicserélődnek. A termelőeszközök szükségértéke azonban nem érvényesülhet más árúkkal való kicserélés alkalmával, mert hiszen minden árú vagy élelmiszer, vagy nyersanyag, vagy munkaeszköz: tehát az összes árúk termelőeszközök; valamennyiben megvan az a szükségérték, mely a kapitalista nyereségének forrása. Egymás ellenében való kicserélődésük alkalmával tehát kiegyenlítődik és nem jut külön kifejezésre a szóban forgó külön szükségérték. Csupán akkor történhetik ez, ha a termelőeszközök egy olyan árú ellenében cserélődnek ki, amely nem termelőeszköz. Ilyen árú csak egy van: a munkaerő.

Ha valaki, akinek nincsenek termelőeszközei, termelni akar: tapasztalni fogja, hogy csupán az esetben juthat termelőeszközökhöz, ha használatukért lernend munkája tiszta eredményének egy jelentékeny részéről. Mert ha nem hajlandó erre: fölös számmal akadnak egyének, akiknek számára nem jutottak termelőeszközök, s inkább hajlandók munkájuk termékének egy részét a termelőeszközök használatáért odaadni, mint inséget szenvedni. A piacon mindig több a kínált munkaerő, mint a kínált termelőeszköz.* S ezért van, hogy valahányszor kész munkatermékek — melyek egyszersmind termelőeszközök — munkaerő ellenében kicserélődnek: a munkaerő ellenértéke mindig kisebb a munka termékénél, az utóbbinak ugyanis szükségértéke van.

A termelőeszközök szükségértéke, mely onnét ered, hogy a népesség egy része termelőeszközök nélkül szűkölködik: ez kényszeríti a modern társadalomban a termelőket arra, hogy munkájuk eredményét olcsóbban adják oda a kapitalistának, mint amennyit az munkaértékben kifejezve megér. Ez kényszeríti a modern proletárt, hogy munkaerejének a piacon oly csereértéket szabjon, mely lényegesen kisebb az ő munkája termékeinek csereértékénél. És ez teszi lehetővé a kapitalista számára, hogy pénzén munkaerőt vásárolván: értéküknél alacsonyabb áron szerezzze meg azon termékeket, melyeket a piacon teljes értékükön ad el.

És ha valamelyik termelő nem hajlandó munkaerejét olcsón odaadni, hogy aztán munkájának termékét drágán s így csak részben vásárolhassa vissza: ott van a termelőeszközök nélkül szűkölködő tartaléksereg, amelynek minden egyes tagja szívesen vállalja ezt.

* Ezzel a kifejezéssel, mint gyűjtőnévvel együttesen jelöljük meg a munkaeszközöket, nyers- vagy segédanyagokat és élelmiszereket.

Ilyen körülmények között a munkás rendszerint nem élvezhet nagyobb részt munkájának termékéből, mint amekkora az ő napi szükségleteinek kielégítésére épen hogy elegendő. Tehát szó sincs róla, hogy a munkás az ő keresményéből annyit félrerakhasson, hogy saját tulajdonát alkotó termelőeszközökre tehessen szert. Magántulajdon szerzésére csupán a munkátlan jövedelmek élvezői: a földbirtokosok és tőkésék képesek, kiknek jövedelme elég nagy ahhoz, hogy félrerakhassanak és tartós tulajdont képezzenek belőle. Házak, földek, árukészletek az ő tulajdonukat alkotják. Míg az egyszerű árútermelésben a munka a magántulajdon forrása: a kapitalizmus terjeszkedésével mindinkább a munkátlan jövedelemben kell a magántulajdon eredetét keresnünk. A proletár, aki dolgozik, nem szerezhethet magántulajdont; ő maga, fia, unokája örökösen proletár marad, ki munkarejét kénytelen megvételre kínálni.

És most már szabad az út a kapitalisztikus cserefolyamat számára. A tőkés megvásárolja a munkaeszközt, a nyersanyagot és a munkaerőt. Termelés céljára egyesíti, szervezi és fegyelmezi. És ezzel előáll a kapitalisztikus munkaszervezet.

Már most lássuk, miben különbözik az így előállott kapitalisztikus munkaszervezet az egyszerű cseregazdasági munkaszervezettől.

A szembeötlő különbség annak rendjében és módjában van, amint a munkás a termelés eredményéből részesül. Amott, az egyszerű árútermelésben, a termék a munkás tulajdonát alkotja. Emitt, a kapitalisztikus munkaszervezetben, a munka terméke a munkaeszközök tulajdonosáé. Amott maga a munkás adja el, emitt a munkaeszközök tulajdonosa, ki a munkástól különálló személy. Maga a munkás nem munkatermékeit, hanem munkarejét adja el a kapitalistának. A munkaerő azonban nagyon különös áru. Látni, hallani, tapintani nem lehet: nem esik érzeink alá. Hogy létezik: ezt csupán termékeiből látjuk, épúgy, mint a gyümölcsből a növény tenyészőerejét. A munkaerő a munkás tenyészőereje, melyet munkatermékek képzésére lehet fordítani. Hogy a munkás tényleg erre fordítja-e: ez az ő egyéni akaratától függ. A kapitalista nem azért veszi meg a munkaerőt, hogy magáénak tudja; neki nem a munkaerő kell, hanem a munka terméke, ő nem a munkást akarja dolgozni látni: ő a munka termékét akarja látni. A munka azonban, különösen a sok munka, nem tartozik a kellemes érzéssel járó műveletek közé. A munkás, mivel a munkatermék úgy sem az övé, szívesen kivonja magát alóla; munkarejét eladja ugyan, de nem liferálja, ha nem ellenőrzik és nem kényszerítik rá. Tehát a kapitalista ellenőrzi és dologra kényszeríti a munkást: ha ezt következetesen elmulasztja, akkor sohasem fogja látni a munka termékét, pedig ő, ha nem is jogi forma, de lényeg szerint ezt vette meg a munkástól; — a munkaerő maga nem használati tárgy; ki nem fejtett, terméké képzésre föl nem használt munkaerőn ugyan nem tudna túladni.

A kapitalisztikus munkaszervezetben tehát munkakényszer van.

De ez a munkakényszer nem olyan természetű, mint a kommu-

nisztikus a rabszolga, vagy a jobbagyszervezetben főnnálló fizikai vagy erkölcsi munkakényszer. Az árutermelés a társadalmi munka azon szervezete melyben a dolgozó egyen szabad és csupán saját egyéni szükségletei kényszerítik őt munkára. A kapitalisztikus munkaszervezet: árutermelő munkaszervezet; benne a munkást csak egyéni szükségletei kényszeríthetik munkára, úgy arra, amellyel saját élelmiszereinek értékét termeli, mint arra a munkatöbbletre, melyet a termelőeszközök szükségértéke fejében a kapitalistának beszolgáltatót.

Tényleg úgy áll a dolog, hogy a kapitalisztikus társadalomszervezetben a munkás szükségletei már magukban foglalják a munkakényszeret. Mert a munkás csupán azon esetben elégítheti ki szükségleteit, ha valamely kapitalisztikus üzem munkafegyelmének aláveti magát; ha ezt nem teszi: elbocsátják és inséges állapotba jut, amelyben még munka által sem elégítheti ki szükségleteit, mert nincsenek termelőeszközei.

A kapitalista kezébe untig elég kényszerítő eszközt ad az a körülmény, hogy módjában áll a munkást elbocsátani, s ezzel inségsébe taszítani. Főlöskézes tehát a munkás minden személyi alárendeltsége, minden formális függése a munkáltató akaratától. Főlöskézes, hogy a munkáltató és a munkás viszonya más alakban jelentkezzék, mint árúik viszonyában, a pénz és a munkaerő viszonyában. Pénz cserélődik ki munkaerő ellen; két tulajdonos áll egymással szemben, kik formaliter kölcsönösen megtartják függetlenségüket. Amerikában és Ausztráliában (hol a cseregazdasági princípium aránylag a legtisztább alakban érvényesül) a munkás még csak nem is köszönti munkaadóját, ha a gyárban vagy másutt találkozik vele.

Természetes, hogy a munkakényszer annál erősebb, minél nagyobb a társadalomban az a tartaléksereg, amelynek már nem jutnak termelőeszközök. Ha kicsiny ez a tartaléksereg: akkor a munkásra nézve az elbocsátatás kevésbé fenyegető, mert nagyobb valószínűséggel számíthat rá, hogy újból kap munkaalkalmat, s így az elbocsátatás nem fosztja meg annak lehetőségétől, hogy szükségleteit munka által kielégíthesse. Nagy tartaléksereg ellenben fenyegetővé teszi az elbocsátatás eshetőségét.

A kapitalizmus tartalékseregét azon egyének alkotják, akiknek már nem jutottak termelőeszközök. Ha tehát aránylag sok munkaeszköz és élelmiszer áll készen a társadalomban termelés céljára; akkor kicsiny a tartaléksereg; ha ellenben aránylag kicsiny a termelőeszközök mennyisége: akkor a tartaléksereg is nagyobb. Tudjuk, hogy a termelőeszközök mennyiségét a mezőgazdasági termelés eredménye határozza meg.

Már egy-egy jó aratás után is lehet tapasztalni, hogy a munkanélküliség alábbhagy és a munkabérek emelkednek. Ahol pedig a mezőgazdasági termelés eredménye állandóan nagy és a szükségletet megközelítő: ott összezsugorodik a tartaléksereg, s a kapitalisztikus munkaszervezetben a munkakényszer hanyatlását lehet tapasztalni. Napjainkban újjeländ nyújtja ennek példáját, ahol nem csupán a munkabér magasabb s a munkaidő rövidebb, de a gyári munkások fegyelme is kisebb és munkájuk is aránylag kevésbé eredményes, mint másutt.

Szóval a kapitalisztikus munkaszervezetben a tápszerek termelésének elégtelensége adja meg a munkakényszer fenytő eszközét. Illetőleg a csökkenő hozadéktörvény, mely a tápszerek munka által való szaporításának útjában áll. S így a kapitalisztikus árútermelésben a társadalmi munka azon szervezetét ismerhetjük föl, melyben a termelő munka érvényesülésének természeti korlátai szabad áralakulás közvetítésével válnak a dolgozó ember szabadságának korlátaivá.

Amint az előadottakból kivehettük: a kapitalisztikus munkaszervezetben meglevő munkakényszer azzal a körülménnyel van kapcsolatban, hogy a munkás nem munkájának termékeit, hanem munkarejét adja el, míg a termék a tőkésé. Ha munkaterméket vinne piacra, mint az egyszerű árútermelésben, akkor a teljesített munka az árú csereértékében jutna kifejezésre, s így a munkakényszer tárgyaltan volna. Ámde a munkás nem kerülhet abba a helyzetbe, hogy munkareje helyett termékeit adhassa el, mert nincsenek termelőeszközei, s ehhez képest a munka terméke sem az övé. Akié a termelőeszköz, azé a munkatermék; másképp nem is lehet olyankor, mikor a társadalomban kellenél kevesebb a termelőeszköz és nem jut mindenki számára.

Vagy talán lehetséges, hogy a munkásnak a tőkés adjon termelőeszközöket és a munka terméke mégis a munkás tulajdonát, szabadon használható és elárúsítható tulajdonát alkossa? Egy esetben igen: ha a munkás a termelőeszközök szükségértékét előre meghatározott kamat alakjában fizeti meg a kapitalistának. Ami csak úgy történhetik, ha a kapitalista a munkásnak kölcsönadja, az utóbbira rábízva a termelőeszközök értékét, ha tehát a munkás hitelképes. A hitelképesség biztosítéka azonban, elenyésző csekély kivételtől eltekintve, csak a vagyon lehet; a proletárnak pedig nincs vagyona; ha volna, nem volna proletár, mert hiszen akkor termelőeszközei is volnának. Föltevésünk tehát csak a proletárok körén kívül lehetséges. Tényleg a munkatermék nem lehet a munkásé, ha ennek nincsenek termelőeszközei.

Előfordul ugyan a kezdetleges kapitalisztikus munkaszervezetben: a kapitalizált kisiparban vagy háziiparban, hogy a termelőeszközöket a kapitalista, rövidebb időre, átadja a munkásnak. De itt is, ha ugyan a termék nem megy át közvetlenül a kapitalista tulajdonába: a munkás nem adhatja el bárkinék, hanem csupán a tőkésnek egy bizonyos, előre meghatározott árban, mely lényegesen kisebb a termék piaci áránál; a különbözet foglalja magában a tőkés nyereségét. S ezzel megszűnt a munkás a munkatermék valódi tulajdonosa lenni. Ami magától értetődik: mert a munkás vagyontalan lévén, a tőkésnek a termelőeszközök használatáért járó nyereségét semmi más nem garantálhatja, mint ha a munkaterméket foglalja le költségei és nyeresége fejében.

Egyébiránt a kapitalizmus fejlődése kiküszöbölte az önállóságnak még azt a látszatát is, mellyel a munkás a kezdetleges szervezetben, a kapitalizált kisiparban bírt. Létrejött az iparban a kooperáció, létrejöttek a gépek, melyeket csak kooperatív úton lehet használni. De a kooperatív munkafolyamatban eltűnik a munkás egyéni munkájának eredménye. A tügyár munkásainak napi munkaterméke ezer és ezer

tű de nem lehet azt mondani, hogy ezt a tűt ennek, a másikat amannak a munkája termelte: mert egyik munkás sem csinálta végig az egész termelőfolyamatot, csak részműveleteket végzett mindegyik és valamennyi tű valamennyi munkásnak kezén keresztül ment. A manufaktúrában, illetőleg a gyárban csak kollektív munkaeredményről lehet szó. Ha már most a tőkés, úgy mint a kapitalizált kisiparban, a munka termékét akarná a gyárban dolgozó munkásoktól átvenni: ezt csak úgy tehetné, ha azoknak összességétől venné át a kollektív munkaeredményt, s a munkásokra magukra bízna a termékért kapott összeg szétosztását. Csakhogy ez egyértelmű volna a munkások szervezésével, amire a tőkésék aligha voltak valaha is hajlandók. Nekik jobb, ha az egymagában álló, társaitól elszigetelt munkással állnak szemben. S ezért nem díjazhatják a munkást másképen, mint egyéenként kiszabott munkabérrrel. Amint eltűnt a munkásnak a termelőfolyamatban való önállósága, amint megszűnt egész terméket produkálni; a kész munkatermék is végkép kisiklott kezéből; nem hogy ő adná át a kapitalistának, de a legtöbbször még csak nem is látja. Önállóságának még a látszata is eltűnik, munkáját nem azért végzi, hogy egy bizonyos munkaterméket produkáljon, hanem azért, hogy munkabért kapjon. Ha kivonhatja magát a munka alól anélkül, hogy ezzel munkabérének, vagy munkaalkalmának elvesztését kockáztatná: megteszi. Közvetlenül nem az ő saját szükséglete kényszeríti őt munkára, hanem a munkavezető parancsa.

A bérmunka föllépésével nyíltan kifejezésre jut a kapitalizmus munkakényszere, amely két irányban funkcionál. Egyrészt arra törekszik a vállalkozó, hogy a munkást addig, míg munkában áll, minél intenzívebb munkára kényszerítse, amit a munkás teljesítményének ellenőrzésével, s a hiányosan dolgozó munkás elbocsátásával ér el. Másrészt arra törekszik, hogy a munkást naponta minél hosszabb időn át kényszerítse munkára.

A kapitalistának ugyanis az áll érdekében, hogy a munkás minél tovább dolgozzék. Mert a munkabér (úgy nagyjából, zavaró mellékkörülményektől egyszerűség kedvéért eltekintve) változatlan, akár 10, akár 12 órát dolgozik a munkás: neki meg kell keresnie az ő napi élelmiszereit. Tegyük föl: a munkás 8 óra munkával termel akkora értéket, melyen az ő napi élelmiszereit becserelelheti, mely tehát az ő munkabérével egyenlő. Hogy ezenfelül még csak 2 órát vagy 4 órát dolgozik-e naponta: a kapitalistára nézve távolról sem mindegy, mert az ő nyeresége arányában áll azzal a munkatöbblettel, melyet a munkás, miután munkabérének értékét megtermelte, a termelőeszközök szükségértéke fejében beszolgáltat neki.

A vállalkozó legfőbb érdeke, hogy a munkást, amellet, hogy teljesítményét abszolúte ellenőrizi, minél nagyobb munkatöbblet-re kényszerítse. Ez a törekvés érvényre jut még ott is, ahol a munkást nem munkaidő szerint, hanem bizonyos munkateljesítmény vagy a létrehozott termék egysége után, darabszámra díjazták. (Gyári akkordmunka, kapitalizált háziipar). Ilyen körülmények között a munkást látszólag közvetlenül is saját szükségletei kényszerítik munkára, mert minél több darabot készít, annál nagyobb bért kap. Törekedjenek azonban az így díjazott mun-

kások bármilyen formában a napi munkaidő, illetve napi teljesítmény leszállítására: törekvünk a vállalkozó erélyes ellenállásával találkozni.

Tekintetbe véve az előadottakat: világos, hogy a kapitalisztikus munkaszervezetben munkakényszer van, világos továbbá, hogy ez a sajátság szorosan összefügg a kapitalisztikus árútermelés másik két sajátságával, mely az egyszerű árútermeléstől megkülönbözteti. Azzal t. i., hogy a termelőeszköz nem a munkásé, s ez utóbbi a munkájával termelt értéket hasonló munkaérték ellenszolgáltatása nélkül, tehát mennyilegesen kénytelen megosztani a termelőeszközök tulajdonosával.

Idegen termelőeszköz, mennyileges széjjelosztás és munkakényszer: ez a három egymásba kapcsolódik. Munkakényszer nincs ott, ahol nincs mennyileges széjjelosztás. Mert ahol ez az utóbbi hiányzik: ott a munka önmaga számára, saját, egyéni szükségleteinek kielégítése végett dolgozik, ott tehát csak a munkásnak magának és semmiféle, az ő személyén kívül álló tényezőnek nem áll közvetlenül érdekében, hogy ő dolgozzék. De hatalmában sem, mert ahol a munka egész terméke a munkásé: ott a termelőeszközök is az ő tulajdonát alkotják, mivel-hogy ezek sem egyebek, mint munkatermékek.

Ilyen viszonyokat látunk az egyszerű árútermelésben, melyet sokkal jellemzőbb szóval tiszta cseregazdaságnak nevezhetünk. Tiszta cseregazdaság: mert rendszerint tisztán minőleges széjjelosztás, csere, egymással egyenlő munkamennyiséget tartalmazó, de különböző használati értékű tárgyak kölcsönös átszolgáltatása megy benne végbe.

Ellenben a kapitalisztikus árútermelést nem lehet tiszta cseregazdaságnak tekinteni, mert minőleges széjjelosztás folyik ugyan benne, de rendszerint egymástól eltérő fáradságmennyiségek kerülnek kicserélésre, ami csak formailag csere, lényegileg azonban egyoldalú szolgáltatást zár magába. Mint már szó volt róla: e körülménnyel egyéb, a munkaszervezetet jellemző sajátságok járnak.

E sajátságok: a munkakényszer, s a munkásnak a termelőeszköztől, illetőleg a munkaterméktől való elválasztottsága nem csupán a kapitalizmust jellemzik, de közös sajátságai ezek mindazon gazdaságszervezeteknek, amelyek egyoldalú szolgáltatáson alapulnak. Feltaláljuk őket úgy a kommunisztikus községben, mint a rabszolga, vagy a jobbágyszervezetben. Tehát a kapitalisztikus társadalom mindazon vonatkozásokban, melyek a benne végbemenő egyoldalú szolgáltatásokkal kapcsolatosak: elmúlt, a fejlődésben túlhaladott, egyoldalú szolgáltatásokon alapuló gazdaságrendekkel áll rokonságban. Ezeknek visszamaradt elemei azok, melyeket a kapitalisztikus árútermelésben föltalálunk.

Ha azonban a kapitalisztikus munkaszervezet több tekintetben rokon is a történelmileg túlhaladott, csere nélkül funkcionáló munkaszervezetekkel: viszont épen olyan jelentékeny különbségek választják el ezektől, mint az egyszerű cseregazdasági munkaszervezettől.

A különbséget a munkakényszerben is föl lehet ismerni. Kétségtelen, hogy a kapitalisztikus üzemben munkakényszer van; a munkást dologra ösztökélik, ellenőrzik, munkaidejét kiszabják. De míg a rabszolga vagy a jobbágy föltétlen munkakényszer alatt áll: a

bérmunkás csak föltételes munkakényszer alatt. A rabszolga semmi szín alatt sem vonhatja ki magát a munkakényszer alól; a jobbágy, ha meg van a szabad költözködése, csak korlátozott mértékben, különben sehogy sem. Ellenben a bérmunkás ott hagyhatja munkáltatóját amikor akarja; ha lemond a munkaberről: egyszersmind munkakényszerrel is lerázta magát. A rabszolgát és a jobbágyot testi fenytékkal, sőt az előbbit halálos fenyegetéssel is lehet munkára kényszeríteni. Ellenben a bérmunkás személyére nézve szabad és csupán az ő egyéni szükségleteinek parancsára lép be a kapitalisztikus üzembe és veti magát alá az ott uralkodó munkakényszernek. Munkabér ellenében, szabad csere alakjában történik a munkakényszer elvállalása, és habár nem is tiszta csereaktus megy ez alkalommal végbe, amennyiben a munkabér kisebb a munka termékénél: a csere szabadsága mégis érvényre jut a munkás mozgási szabadságában. S ehhez képest, noha benn a kapitalisztikus üzemben esetről-esetre elő is írják számára, milyen munkát végezzen: azért mi sem áll annak útjában, hogy a munkás, ha kedve van hozzá és módját ejtheti, más termelőágha menjen át. A munkásoknak termelőágak szerint való elosztása ugyanúgy megy végbe, mint az egyszerű árútermelésben.

A mennyileges széjjelosztásban is mutatkoznak különbségek. Míg az antik s a hűbéri társadalomban a földbirtokosok, nagyjából véve, egyszersmind az összes termelőeszközök tulajdonosai voltak: addig a kapitalisztikus társadalomban a föld birtokosa és a termelőeszköz tulajdonosa többnyire két különböző személy. Míg amott csak egyféle munkátlan jövedelem van: emitt a munkátlan jövedelemben két egymástól elválasztható, s a gyakorlatban akárhányszor el is választott részt különböztetünk meg: a földjáradékot és a tőkenyereséget.

Valamely modern kapitalisztikus mezőgazdasági bérlét évi termelés-eredményének értéke szemmel láthatóan három részre oszlik. Egyik részt kapják a munkások, mint munkabért. Másik részt, mint földjáradékot, a föld birtokosa kapja azon szükségérték fejében, melyet a tápszerek termelője ezeknek más árúk ellen való kicserélése alkalmával élvez. A harmadik főnmaradó rész, mint tőkenyeresség, a bérlőé, a termelőeszközök tulajdonosáé azon szükségérték fejében, mely termelőeszközöknek munkaerő ellenében való kicserélődése alkalmával érvényesül a tőkés javára, s a munkás rovására.

Úgy a nyereség, mint a földjáradék szükségértékből származik; e kétféle munkátlan jövedelemnek egymáshoz, s a munkás részéhez való arányát a termelőeszközökben, illetve tápszerekben mutatkozó szükség szabályozza, áralakulás útján. S itt kell keresnünk a régi szervezetek és a kapitalisztikus szervezet mennyileges elosztásának lényeges különbségét. A rabszolgatartó akkora részt vesz el rabszolgái munkájának termékéből, amekkorát ő akar; a rabszolgának meg kell elégednie azzal, amit ura kiszab az ő számára. A hűbérrendszerben törvény és szokás határozza meg, annyira, amennyire, azt az egyoldalú szolgáltatást, mellyel a jobbágy a földesúrnak tartozik. Ellenben a kapitalisztikus szervezetben a társadalomgazdasági erők közvetlenül, piaci áralakulás útján határozzák meg, mennyit kap a munka termékéből a munkás, mennyit a munkáltató.

Mindent összevéve: a kapitalisztikus cseregazdaság annyiban különbözik a rabszolga- és a jobbágygazdálkodástól, amennyiben cseregazdaság, viszont az egyszerű, tiszta cseregazdaságtól, amennyiben kapitalisztikus, amennyiben csereellenes elveket tartalmaz. Tehát a kapitalisztikus gazdaságszervezet átmeneti képződmény, egyrésztől a tisztán mennyileges szétosztással és munkakényszerrel, másrészt a tisztán minőleges szétosztással és önfelelőséggel szervezett gazdaságrend között. Mint átmeneti alak: a tiszta minőleges széjjelosztáshoz, a tiszta cseregazdasághoz közelebb áll, mint akár a rafale szolga, akár a jobbágy szervezet.

Átmenetiségének megfelelően találunk benne úgy mennyileges, mint minőleges széjjelosztást. A gazdaságtudomány az előbbit megosztásnak, az utóbbit elosztásnak nevezi.

Az egyszerű árútermelésben csupán elosztás van, megosztás nincs. Viszont a kommunisztikus gazdaságszervezetben csupán megosztás van. Közönségesen a kezdetleges kommunista közösséget úgy szokták képzelni, hogy abban a társas termelés eredményét mindenki egyenlő mértékben élvezte. A megosztás tehát a közös terméknek, legalább megközelítően, egyenlő részekben való kiosztásában állott volna; senki sem élvezett volna munkával meg nem érdemelt jövedelmet. Volt-e valaha így, vagy nem: adataink nincsenek rá; csak annyit tudunk, hogy a történelem folyamán mindenütt, ahol a jószágoknak ellenszolgáltatás nélkül, mennyilegesen való szétosztásával találkozunk: egyszersmind egyenlőtlenséget látunk és munkátlan jövedelmet. A rabszolgaszervezetben a tulajdonos, ki nem dolgozott, az oroszlánrészt vette ki a termelés eredményéből, míg a rabszolgák, akik termeltek, fejenként egy csekély rációt kaptak. Hasonló történt a jobbágy szervezetben, ahol a földesúr munkátlan jövedelme a jobbágyok egyoldalú szolgáltatásaiból gyűlt össze. A modern kapitalisztikus gazdaságszervezetben is azt látjuk, hogy minden munkátlan jövedelem mennyileges szétosztásból ered. Ami különben magától értetődik; hiszen a munkátlan jövedelem már természeténél fogva nem eredhet egyébből, mint egyoldalú szolgáltatásból. Aki nem végez munkát: nem szolgáltatathat terméket a kapott termék ellen.

Tehát a munkátlan jövedelem csak egyoldalú szolgáltatás, mennyileges szétosztás, megosztás alakjában keletkezhetik. Ahol a tiszta csereaktus kezdődik: ott véget ér minden egyenlőtlenség, minden munkátlan jövedelem. Természetes azonban, hogy tiszta csereaktus csak ott állhat elő, ahol a cserélő felek kölcsönösen szabadok és függetlenek. Ha az egyik fél a másik fél hatalmában van: nem csere, jó létre, hanem egyoldalú szolgáltatás. Ha pedig mind a két fél szabad ugyan, de az egyik kényszerhelyzetben van: egyenlőtlen mennyiségek cserélődnek ki egymással; az egyoldalú szolgáltatás tehát ebben az esetben a csere leple alatt foly le.

A kapitalisztikus munkaszervezet szemlélete arra tanít bennünket, hogy a munkakényszer, s a vele kapcsolatos egyoldalú szolgáltatás a dolgozók kényszerhelyzetéből folyik, a dolgozó egyének kényszerhelyzete pedig a tápszerek termelésének korlátozottságából és hiányosságából. Kérdés, vajon e fölismert igazságot csupán a kapitalizmusra alkal-

mazhatjuk-e és nem lehet-e minden időre, minden gazdaságszervezetre nézve a tápszerek termelésének elégtelenségében keresnünk a munkakényszer végső okát? Ha visszapillantunk arra a történelmi útra, melyet társadalmunk végigjárt, azt látjuk, hogy minél messzebb fekszik mögöttünk egy-egy történelmi korszak, annál erősebben domborodik ki a munka szervezetében az egyoldalú szolgáltatás, s a munkakényszer, s ezzel párhuzamosan, a múltba visszahatólván, a tápszertermelés gyöngébb és gyöngébb módszereire bukkanunk. A jobbágyszervezetben erősebb szerepet játszott és világosabban mutatkozott a munkakényszer, és az egyoldalú szolgáltatás, mint a modern kapitalisztikus szervezetben; az antik világ rabszolgái pedig tiszta egyoldalú szolgáltatás, s a legbrutálisabb munkakényszer alapján csoportosultak munkára. Azt mutatja tehát a történelmi fejlődés, hogy azonképpen, amint könnyebbé és könnyebbé válik a tápszerek termelése: mindinkább háttérbe szorul a munkakényszer s a velejáró egyoldalú szolgáltatás, ellenben mindinkább előtérbe jut a dolgozó egyén önfelelőssége s a kétoldalú szolgáltatás, vagyis csere, amely vele jár.

Ha egyszer elő fognak állani a tápszerek termelésének olyan lehetőségei, melyek a társadalom szükségletét túlhaladják: teljes diadalra fog jutni a kétoldalú szolgáltatás, vagyis a tiszta cseregazdaság lesz a társadalom szervezete, minden munkakényszer és minden munkátlan jövedelem kizárásával. A középkorban is volt egy időszak, melyben a társadalmi fejlődés ilyen irányt vett: a XI—XIV. században, midőn a földművelés jelentékeny javításai és nagyszabású erdőirtás következtében a tápszertermelés lehetőségei hirtelen kibővültek. Ekkor lépett föl először nagy, és a dolgozó rétegekre is kiterjedő arányban az áruforgalom; mai napig ez az időszak szolgáltatja az egyszerű áru-termelés történelmi példáját. A népszaporodás azonban, mely idővel kitöltötte a kitágult élelmi kört: véget vetett a tápszerek bőségének és újból előtérbe állította a kényszert és az egyoldalú szolgáltatást, most már a kapitalizmus alakjában.

A tápszertermelés bizonyos adott és nem nagyobbítható lehetőségei mellett a nép korlátlan és folytonos szaporodása előbb-utóbb egy tisztán egyoldalú szolgáltatásokon és munkakényszeren alapuló, kommunisztikus társadalmi rendhez vezetne el.

Az egyszerű és a kapitalisztikus cseregazdaság imént lerajzolt képében több olyan vonás van, mely eredetileg Marx Károlytól származik. A meghatározások, melyeket az áru-termelésnek, valamint az árunak, a pénznek, a tőkének s a modern áru-termelés több más elemének fogalmáról adtunk: azonosak, vagy legalább is rokonok Marx meghatározásaival. Magától értetődik, hogy az említett elemeket tárgyalván, Marx Károly fogalmi meghatározásait nem nélkülözhetjük, mert az illető fogalmak meghatározásai közül ezek a legszabatosabbak, melyeket a gazdaságtudomány eddig produkált; nélkülük ezidőszerint a gazdaságtudomány művelője egy lépést sem tehet, hacsak hátra nem, előre semmiesetre.

Ellenben a kapitalisztikus gazdaságszervezet alapfölgósa, melyet

az imént előadtunk: ez mint a marxizmusban járatos olvasó bizonyára észre is vette) már lényegesen eltér attól, amelyet Marx tanított.

Marx tisztán fölismerte, hogy a kapitalisztikus árútermelés egészen más valami, mint az egyszerű árútermelés, sőt a kettőnek fogalmát épen ő választotta széjjel. Ő mutatta ki, hogy a kapitalisztikus árútermelés több tekintetben épen ellentéte az egyszerű árútermelésnek, amit Marx tanítványa, Kautsky, a következőképpen reprodukál:

„Láttuk, hogy a csereforgalom eredetileg egyrészt azt föltételezi, hogy az árútermelő az ő termékének magántulajdonosa, másrészt pedig azt, hogy egyenlő értékek kerülnek kicserélésre, úgy hogy senki sem juthatott valamely érték birtokába másképp, mint saját munkája vagy pedig egy más hasonló érték átengedése által.”
 „Ellenben most, a kapitalisztikus termelőmódban egy oldalról azt látjuk, hogy a munkás elválasztódik munkájának termékétől; a termék termelője és tulajdonosa most már két különböző személy; más oldalról egy értéknek más hasonló érték odaadása nélkül való tulajdonba vételét találjuk . . .”

A termelőfolyamat közvetlen célját nem szükségletek kielégítése alkotja, hanem nyereség szerzése. A nyereség az egész termelőfolyamat alapköve; a tőkések fölhalmozzák a nyereséget és új tőkét alakítanak belőle. Minden vagyon legnagyobb részben olyan értékekből áll, melyeket ellenérték adása nélkül vettek tulajdonba.

„Ez a fölfordítása az árútermelés alapjainak, mely azokat saját ellentétükre váltotta föl, nem az árútermelés törvényeivel ellentétben történt, hanem inkább az árútermelés törvényeinek alapján.”*

Így fogja föl a marxista a kapitalizmust. Marx a kapitalisztikus gazdaságszervezetben rejtőző egyoldalú szolgáltatásokat, melyeket már előző helyen tárgyaltunk, s amelyek a csere, a kétoldalú szolgáltatás törvényeivel tényleg ellentétben állanak: mégis a csere törvényeiből származtatja. Ő az árútermelésben mutatkozó kapitalisztikus jelenségeket nem úgy fogja föl, hogy azokat valamely idegen elemnek, valamely ellentétes törvényszerűségnek az árútermelés szervezetébe való behatolása okozta. Épen ellenkezőleg: ő azt állítja, hogy az árútermelést, amint tovább és tovább fejlődik: épen saját törvényei teszik a vele ellentétes kapitalisztikus árútermeléssé. Azt mondja:

„Amilyen szükségszerűen az árútermelés a fejlődés bizonyos fokán kapitalisztikus árútermeléssé alakul . . . éppoly szükségszerűen fordulnak át az árútermelés tulajdöntörvényei a kapitalisztikus tulajdonbavétel törvényeivé.**

Ez a fölfogás helytelen és Marxnak azt, amit a fenti értelemben állít, épen nem sikerült kimutatnia.***

Újabban nagy lépést tett a kapitalizmus helyes fölfogása felé

* *Karl Marx: Ökonomische Lehren*, Stuttgart, 1904. 225/6 1.

** Idézve Kautskynál, az előbb jelzett helyen.

*** V. ö. szerzőtől *Marx Károly földjádékelmélete. Huszadik Század*, 1908 november. 370-372. 1.

Oppenheimer Ferenc, ki több munkában* rámutatott arra, hogy az árútermelésben föllépő kapitalisztikus jelenségeket nem lehet az árútermelés törvényeiből levezetni. Amennyiben a kapitalizmus oly törvényszerűségeket mutat, melyek a cseregazdaságban idegenek, s ellentétesek annak törvényeivel: ennek egyszerű magyarázata, hogy a cseregazdasági szervezet fölszíne alatt egy idegen, csereellenes elem rejtőzik; a jelentkező kapitalisztikus törvényszerűségek nem egyebek, mint ennek a cseregazdaságba behatolt idegen elemnek életnyilvánulásai.

A magyarázat egyszerű és szellemes s akkor is helyes nyomon jár Oppenheimer, mikor a cseregazdaság mélyében rejtőző idegen elemet a nagybirtokban ismeri föl; ez kergeti el a földről a dolgozókat ez teremti az ipari tartaléksereget. Kevésbé szerencsés azonban akkor, mikor a nagybirtok létének okát keresi. Ezt már nem tudja másra visszavezetni, mint az erőszak és kényszerítés jogára, melyet ő nomádjognak nevez s amelyet korunkban a cserejog háttérbe szorított. De maradványa — a nagybirtok képében — ma is él és zavarokat, kapitalisztikus jelenségeket vált ki a cseregazdasági társadalomszervezetben. Tény, hogy az a jog, mely a dolgozni, termelni, élni akarók tömegeit az élet forrásától, a földtől kevésszámú dologtalan egyén kedvéért elzárja: magán hordja az erőszak bélyegét. Ha valakinek joga van egy másik egyéntől a föld használatát, tehát az élet lehetőségét elzárni: ez elvben annyi, hogy az illetőnek joga van azon másik egyén életét elvenni. Hogy ez a jogelv a ma érvényben álló birtokjogban: ennek illusztrációjára elég, hogy a mi birtokjogunk azonos a római birtokjoggal, tehát olyan időben keletkezett, mikor a föld birtokosának kifejezetten joga volt a föld művelőjét — rabszolgát — tetszése szerint való helyen, időben és eszközökkel megölni.

Így hát a mai kapitalisztikus társadalomszervezetben nem csupán a cserejogot találjuk meg, mely a munka által való szerzés elvét foglalja magában, de megtaláljuk — mint földbirtokjogot — az erőszak jogát. Köztudomású, hogy a ma létező nagybirtokok tényleg erőszak útján, hatalmi úton keletkeztek, de ma is hatalmi úton tartják fenn őket.

Értékes megismerések ezek, de nem találhatjuk meg bennük azt a végső okot, melyből az árútermelés kapitalisztikus komplikációi hiány nélkül levezethetők volnának. Ezt a végső okot nem valamely uralkodó jogelvben, hanem csak valamely gazdasági törvényszerűségben kereshetjük, melyet ez a jogelv takar. Nem a jog csinálja a gazdaságot, hanem a gazdaság a jogot. Ha abban a birtokjogban, mely a nagybirtokot létezni engedi, az erőszak és kényszerítés elemei vannak meg: ez nem oka, hanem következménye a nagybirtok létének. A nagybirtokhoz a földművelés egy bizonyos munkaszervezete fűződik; egy munkaszervezet létoka nem lehet jogszokás, hanem csak gazdasági szükségszerűség. Nem a birtokjog csinálja a munkaszervezetet, hanem a munkaszervezet a birtokjogot. Nagybirtok csak ott és akkor létezhet, ahol és amikor a hozzáfűződő munkaszervezet a tápszerek termelésének

* Főművei: *Die Siedlungsgenossenschaft*. Berlin, Vita, 1896. *Grossgrundigentum und sociale Fräge*. Berlin, Vita.

céljára alkalmasnak bizonyul, tehát akkor és ott, amikor és ahol a társadalomnak szüksége van rá. Hogy a nagybirtok a maga létét csak olyan jogi köntösbe tudja öltöztetni, amelyről lerí az erőszak és a kényszerítés joga: ez bizonyára nem véletlenség, de ennek az okát sem szabad másban keresnünk, mint gazdasági szükségszerűségekből, melyek ezen a ponton bizonyára különösen érdekesek és világot gyújtók.

Oppenheimernek nagy érdeme az az ujjszűrés, melyet abban az irányban nyújt, hogy az árútermelésben mutatkozó kapitalisztikus jelenségeket nem szabad az árútermelés törvényeire visszavezetni. De következtetései, melyekkel az árútermelés alatt lappangó csereellenes törvényszerűséget egy jogelemben akarja kimutatni: ingoványba vezetnek. A történelmi materialista (és Oppenheimer csekély föntartással ennek vallja magát) a társadalmi változások mozgató elemének a gazdasági erőket tekinti. Marx, a történelmi materializmus megalapítója azt hirdeti, hogy a jog és egyéb ideológiák nem egyebek gazdasági jelenségek fölépítményeinél. Aki ezt a tanítást helyesnek ismeri föl: nem keresheti a nagybirtok és a kapitalizmus létokát valamely jogformában, hanem csakis valamely gazdasági törvényben, melyet ezen jogforma takar. S ez a törvény magától kínálkozik a csökkenő hozadék-törvényben, a tápszerek termelésének korlátozottságában. Ez az a törvény, melyből Ricardo David, Marx tudományos elődje, a földjövedelmet levezette. Nem hihető, hogy a nagybirtok létének oka más valamiben rejlenek, mint a birtokjövedelem, a földjáradék létezésének oka. Ha nem volna földjáradék: akkor a nagybirtok nem szolgáltatna jövedelmet, tehát akkor semmi értelme nem volna a nagybirtoknak, sem az erőszak jogának, mely a mai birtokjogban lappang. Ha a nagybirtoknak s általában a földbirtok magántulajdonának létét az emberi táplálék korlátozott és elégtelen termelése magyarázza meg: akkor ugyanez magyarázza a modern proletariátus létezését. Hasonlóképpen — amint láttuk — a tökenyerességét is. A tápszerekben való szükség az a csereellenes elem, mely az árútermelő társadalomban a kapitalizmus csereellenes jelenségeit kiváltja. A tápszerekben való inség valóban csereellenes természetű, megtámadja ugyanis a dolgozók kisebb vagy nagyobb részének egyéni függetlenségét, és ha kiéleződik: nyílt ellenségeskedésekre vezet; — ám csere csak ott van, ahol kölcsönösen független egyének békességben találkoznak.

Hogy ezen az alapon állva csakugyan vissza lehet-e néhány egyszerű elemre vezetni a mai társadalom gazdaságának szövevényes jelenségeit: ez irányban szolgál szerény kísérlet gyanánt a jelen tanulmány.

Dániel Arnold.

